

Gyáni Gábor

A rendiség fogalma Marczali és Hajnal gondolkodásában és a fogalom utóélete

A korábbi magyar történészek közül Marczali Henrik és Hajnal István fejtett ki érdemleges koncepciót a rendi szerkezet történeti folytonosságáról a modernitás korában. Marczali úttörőnek mondható e tekintetben, miután a *Budapesti Szemle*beli 1914-es cikksorozata 3. és egyben befejező része kifejezetten ezzel a kérdéssel foglalkozik.¹ A reformkori magyar társadalomról értekezik benne a szerző, midőn „már annyira fejlődött Magyarország, hogy saját érdekei, talán még inkább saját érzelmei szerint óhajt javítani állapotát”.² Mindez a polgári fejlődés választását írja elő az ország számára. S vajon mennyire lehet sikeres ez a vállalkozás? Minden azon múlik Marczali szerint, hogy „mily állapotban volt akkor a polgári osztály Magyarországon, mit akartak a nemzeti állam alapkövévé, sarkává tenni.”³

A történeti előzményekre visszatekintve Marczali megállapítja: a 14–15. században a magyar polgárság még egyívású volt a nyugat-európaival, és csupán a 16–17. században gyöngült meg annyira, hogy miközben továbbra is fenntartotta az összeköttetést a Nyugattal, a kapcsolata vele ennek ellenére meglazult. A 18. századi újramezdés sem hozott érdemi változást ezen a téren, mert az Ausztriától való birodalmi függés megakadályozta a modernebb, a polgári struktúrák kiépülését, hazai megerősödését. A magyar városfejlődés és vele együtt a polgárság sem gazdasági, sem kulturális tekintetben nem mutatott ez időben kellő dinamikát, amikor Európa-szerte megindult az iparosodás. Az 1848-cal kezdődő modernizáció motorja a főnemesség volt, aminek – Marczali megítélése szerint – Széchenyi István a kulcsszereplője. A köznemesség jelentékeny hányada azonban hosszú időn át ellenállt a polgárosodási törekvéseknek; 1848-ban azonban végül beadta a derekát, és meghozza érte az áldozatot, ami szükséges volt, amikor „a tanulabb és jobbmódú része az új irányhoz csatlakozik”.⁴ Miért hajoltak meg a változások elfogadása előtt? Azért, mert „[l]átták, hogy a haza érdeke követeli az áldozatot, a melyet ezért meghoztak”.⁵

A polgári fejlődés ezt követő felgyorsulása során viszont a köznemesség jószerivel marginalizálódott, mert „gazdaságilag oly kevésbé bírta a változást a magyar”.⁶ Miért is? „Láttuk, hogy a magyar nemes eredetileg szabad harcos.

1 MARCZALI 1914. 343–354.

2 MARCZALI 1914. 343.

3 MARCZALI 1914. 343.

4 MARCZALI 1914. 348.

5 MARCZALI 1914. 348.

6 MARCZALI 1914. 349.

Azután fejlődik lovaggá. A XVII. században átalakul táblabírává; de a lelkében megmarad lovagnak, a ki megveti a kereskedést, és a pénzt; mint a hogy a középkori lovag megvetette Velenczét, mert kereskedett. Tehát a morális érzéke fellázadt az ellen, hogy gazdasági tényezőket is tekintetbe vegyen.”⁷ A státuszmentés jegyében ügködik tovább, mert hogy úrnak kíván maradni. Ha ezt nem képes gazdasági eszközökkel elérni, akkor más módon törekszik rá, mindenekelőtt beépül az állami apparátusba. „Az elszegényedett, hogy úr maradhasson, főképp hivatalnok lesz, nem katona, mint német és orosz földön. Mert mintegy nagy hagyomány van az ellen, hogy polgárrá legyen.”⁸ Rádásul a polgár szintén „csak úr akar lenni Magyarországon”.⁹ Ennek ékes bizonyítéka, hogy a 18. század végétől a 20. század elejéig tartó bő évszázadban megsokszorozódott, több mint megtízszereződött az állami hivatalnoki kar létszáma, és akkor még nem is számoltunk az altiszti személyzettel, valamint a közigazgatási hivatali apparátussal. Ez a modernizálódó magyar társadalom egyik sarkalatos fejleménye. „Mintha az Árpádok korához tértünk volna vissza, mikor mindenki a királyi igazgatás árnyékában vonja meg magát, hogy békén megélhessen, igaz, hogy szegényesen, de nagy megerőltetés nélkül.”¹⁰

Nem jelentett kivételt ez alól a polgárság sem, amely 1900 után úgyszólván elernyed, mivel „a régi Magyarország fellázadt az új ellen”.¹¹ A fejlemény morális oka mellett, miszerint a nemesi életszemlélet diktál, gazdasági ok is társul hozzá, miután az idővel kiélesedő agrár-merkantil ellentét nem az ipar malmára hajtja a vizet. „Az ország megnyitása [a kiegyezés] főképp a nagy birtoknak kedvezett; a közös vámterület megnehezítette a magyar ipar kifejlését és az állami kedvezmények e bajon gyökeresen nem segíthettek.”¹²

Ha így áll a helyzet, milyen reményeket fűzhetünk a modernitás kifejléséhez? Marczali szerint a parasztságban bújik meg az egyedüli reménykeltő erő e téren. „Ez az egyetlen elem, a mely Magyarországon 1848 óta határozottan emelkedik. Emelkedett jólétben, bizonyos tekintetben tanultságban is. Úgy hogy – sajnos, hogy így van – gazdaságilag tulajdonkép ez pótolja a középosztályt. De ez mutatja elmaradottságunkat is.”¹³

Ez felettébb sajnálatos fejlemény, tekintve, hogy nem a mezőgazdaságnak, hanem az iparnak kellene ezúttal a húzóágazatnak lennie, ez garantálja a polgári fejlődést, miután „a mezőgazdasági munka nem éri fel intenzitásban az ipari munkát. A munka deficitje kapcsolatos kultur-hiányainkkal”.¹⁴ Mégis, a fejlődést ma erre lehet csupán építeni. Marczali végső diagnózisa így szól:

7 MARCZALI 1914. 349.

8 MARCZALI 1914. 350.

9 MARCZALI 1914. 350.

10 MARCZALI 1914. 351.

11 MARCZALI 1914. 353.

12 MARCZALI 1914. 353.

13 MARCZALI 1914. 353.

14 MARCZALI 1914. 353.

„Magyarország most olyan nemzet, a melynek feje és karjai túlnagyok: ezek a történeti osztályok; van erős lába: a paraszt; de gerincze, a mely összeköti a kettőt, igen vézna. Nincsen meg az a polgárság, a melyet a mindennapi munka megóv a felsőbb osztályok ledérségétől, melynél a munka hagyománya biztosítja az erkölcsöt, s a melyet jobb módja és műveltsége szellemi élvezetekre is alkalmassá tesz, s így feléje emel a parasztságnak.”¹⁵

Egyszóval: erős és ambíciózus polgári középosztályra lenne nagy szükségünk, amely nélkül nincs igazi kibontakozás.

Marczali úttörő eszmefuttatása bűvópataként hatott a későbbiekben a magyar társadalomtörténeti gondolkodásban anélkül, hogy bármikor konkrét utalás történt volna az elgondolás eredeti megfogalmazására (és annak megfogalmazójára). Hajnal István is elmulasztotta ezt megtenni, noha ő valóban koncepciózus társadalomtörténész volt. Ráadásul az általa kultivált magyar történeti diskurzus, egy alkalommal, szintén tematizálta a rendiség modern kori hazai továbbélésének a problémáját.¹⁶ Hajnal felfogása szerint: „Minden kultúrfejlődésnek (...) olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége. Az üzem, nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét s elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.”¹⁷ Milyen tehát Hajnal ábrázolatában a magyar rendiség és miként alakult át modern osztálytársadalommá?

Hajnal az egyes társadalmi makrocsoportok egyenkénti számbavételével mutatja ki, hogy mennyire nem érvényesült a magyarországi rendiségben a szokásszerűség gyakorlata, amelyre valamivel „jobb” osztálytársadalom épülhetett (volna), mint ahogy az történt, miután hiányzott belőle, vagy csak töredékesen volt meg benne ez az elem. Mindehhez tudni kell, hogy Hajnal normatív történetiszemlélete a szokás- és okszerűség strukturális rendező elveihez igazított osztályozás alapján különbözteti meg egymástól az egyes történelmi korokat és azok társadalmait. Hajnal eszményíti a szokásszerűség szerinti társadalmi organizációt, amely szorosan véve a rendi berendezkedés velejárója, és amely elsősorban a középkori francia társadalmat hatotta át. Minél kevésbé valósul meg a *mindennapi életben* a szokásszerűség gyakorlata, és minél inkább az okszerű szerveződés munkál benne, annál felszínesebben tárgyasulhatnak az ember alkotó képességei.¹⁸ Amikor Hajnal ennek alapján mérlegeli a magyar történelmi fejlődést, elégtelennek ítéli annak a szokásszerűséghez való teljesítményét. Ami azért kárhozatos szerinte, mert a modern kori európai okszerű társadalmi képlet egyenes folyománya az általa meghaladott szokásszerűség világának. Ezt a meggyőződését fejezi ki a fent

¹⁵ MARCZALI 1914. 353–354.

¹⁶ HAJNAL é. n. 163–200.

¹⁷ HAJNAL é. n. 165.

¹⁸ A hajnali történetiszemlélet ezen beállítottságáról való saját értelmezésemről lásd GYÁNI 2024. 134–156.

idézett megállapítása is, miszerint az osztálytársadalom minősége a valamikori rendiség kidolgozottságának a függvénye.

Mindezek figyelembe vételével Hajnal elmarasztaló véleményt alkot a magyar társadalom (és politika) vezető erejéről, a nemességről, amely „itt [nálunk] inkább aktualitások körül forgó elmosódott társadalomszervezet, s épp ezért maradi megörögződés a vezetésben”.¹⁹ Az így és az ebből keletkező társadalmi deficitet úgy magyarázza, hogy: „Mintha a társadalomvezetés nálunk a történet folyamán semmiféle szakszerű gondon, hanem csak az egyszer felülkerekedettek kiváltságolt szerepén alapult volna.”²⁰ Hasonló véleményt fejt ki az intellektuális szakszerűség hazai teljesítményéről, vagy a polgári „rendiség”-ről és egyszersmind a jobbágyparasztságról is. „A magyar parasztság kevésbé izmos történeti alakulás, a foglalatosságnak önmagában kevesebb volt a szokásjogi ereje, a kultúrtáj kevésbé behatóan kidolgozott, s ezért a paraszthely (sic!) kevésbé ellenállóképes az úrral szemben.”²¹

Nem csoda tehát, ha lesújtóan beszél a mélyebb történeti beágyazottság és időbeli előzmények nélküli modern osztályképződményekről, amelyekből teljességgel hiányoznak a szokásszerűségben felhalmozódott, egy ideig még tovább élő (egyben kiaknázható) szakavatott hivatásbeliség potenciáljai. Velük kapcsolatban Hajnal megállapítja: „A szakszerűség egyoldalú talaj nélküli funkciója miatt tehát egész társadalomrétegek ülepszene meg az emberi képességeket elfojtó foglalatosságban.”²²

Hajnal – Marczalitól eltérően – nem köti tehát magát az egyenes vonalú lineáris fejlődés gondolati sémájához, mivel egy más jellegű típusalkotásban fogant elvhez igazodva regisztrálja a rendiség és az osztálybeliség dinamikus kapcsolatát modern társadalmi körülmények között. A végeredmény felől tekintve mégis feltűnően hasonló kettőjük diagnózisa a modern kori magyar történelem nem valami szerencsés alakulását illetően. Ennek lényege, hogy a modern magyar társadalomfejlődés alapvetően kudarcos történet. Marczali szerint azért, mert túl sok benne a rendi meghatározottság és túlságosan erőtlen a tisztán polgári, az osztálybeliséget kifejező strukturális minőség. Hajnal viszont azért ítéli könnyűnek vagy elégtelennek az osztálytársadalom 19. századbeli magyarországi kibontakozását, mert nem építhetett egy kellően mély és jól kimunkált rendi társadalmi szervezetre. Marczali szerint a bajok fő forrása, hogy a jelenbeli fejlődésben túlteng a történelem, Hajnal ellenben kevesli a benne meglévő (megbújó) történetiséget, amelyre biztonsággal építkezhetne a jelen, mint alapra. Mi tenné lehetővé „a társadalom igaz javára szolgáló reformokat? Nem kell-e ehhez vajjon történelem? Az, ami az észrevétlent, az érthetlent is érvényesíti a pusztán célszerűvel szemben! S ami végül is kitünteti, hogy az igazi fejlődésképes szakszerűség nem a hasz-

19 HAJNAL é. n. 166.

20 HAJNAL é. n. 167.

21 HAJNAL é. n. 180.

22 HAJNAL é. n. 195. Kiemelés az eredetiben.

*nos kalkulációban, hanem az emberi tevékenység társadalmias megbecsülésében rejlik.*²³

A két jeles történésznek a rendiség versus osztálytársadalmiság dilemmáját érintő elgondolása nem maradt minden hatás nélkül a későbbi történetírói és szociológiai diskurzusokra. Kétségtől Marczali felvetése kapott utóbb nagyobb visszhangot, jóllehet az elgondolás úgy kanonizálódott, hogy senki sem tartotta számon, kitől ered annak megfogalmazása. Hajnal különös társadalomtörténeti elképzelése a teljes európai és benne a magyar középkori, kora újkori és modern kori történelmi fejlődésről nem érvényesült átható erővel a későbbiekben, viszont érezhetően jelen volt a szociológiai diskurzusban. Hajnal általunk is idézett alaptézisét, miszerint „*minden kultúrfejlődésnek (...) olyan az »osztálytársadalma«, amelyen volt a rendisége*”, számosan idézik ugyan, de ezekben a gondolatmenetekben rendszerint elszikkad az elgondolás mélyebb tartalma. S ráadásul a hajnali tézist leginkább annak Erdei-féle átíratában szokás ismerni, amely legfőleg egyfajta lehetséges társadalomtörténeti alkalmazása csupán a szokásszerűség versus okszerűség analitikus fogalom párnak.

Mindkét elképzeléssel érdemes tehát számot vetnünk, amikor lankadatlan erőfeszítéseket teszünk a probléma elvi tisztázására.

A „félcsípejű polgárosodás” fogalma

A múlt jelenben való modern kori továbbélése kezdettől aggasztja a modernitást pártoló elméket, politikusokat és tudósokat egyaránt. A 20. század elejétől kísérhető nyomon a vele kapcsolatos diskurzus: Jászi Oszkártól a szociográfus-szociológus Márkus Istvánig hosszú azok sora, akik nem győzik felhánytorgatni a feudalizmus változatlan virulenciáját egy immár posztfeudális világban. Különösen szilárd igazolása ennek a szemléletnek az a fajta történetírás, amely a második világháborút követően, mint marxista-leninista szemlélet kerítette hatalmába a tudományos gondolkodást. Vegyük szemügyre elsőként ez utóbbit!

Ha érdemes egyáltalán valakit kiemelni a marxista-leninista szellemű történetírás valamikori művelői közül, aki döntően, ma már inkább csak látens módon, megszabta a rendi struktúrák posztfeudális kori makacs utóéletét deklaráló tézist, akkor Hanák Péter neve kerül az első helyre. Hanák a sajátos magyar középosztály paradigmatis példájával érzékeltette a rendiségnek a modernitás irányába tartó, fejlődést eltorzító hallatlan befolyását. Ez így azt eredményezte szerinte, hogy nem többre, legfőleg „*a kései, tökéletlen, félcsípejű polgárosodásra*” futotta az erőnkől, és „*[e]z tette gyenge gerincűvé polgárságunk zömét, ez deformálta jobboldali, retrográd arculatúvá a közép rétegek nagy részét*” is.²⁴ A biológiai (a testiséget illető) metaforával ki-

²³ HAJNAL é. n. 195. 200.

²⁴ HANÁK 1962. 37.

fejezett abnormális magyar történelmi múlt eme diagnózisa a dzsentri-kérdésként exponált kelet-európai sajátságosság képzetét körvonalazta, melyet szembeszegezett a modernitás normájaként kezelt Nyugat történeti képlettel. Az utóbbiban „az ún. »középosztály« a polgári átalakulás, nevezetesen az ipari forradalom idején, a burzsoá rendszer megszilárdulása során alakult társadalmi képződmény volt, amely az ipari és kereskedelmi nagy- és középburzsoáziát, a hozzájuk tartozó értelmiséget és egyéb középpolgári elemeket foglalta magába.”²⁵ Ami az osztály fogalmának marxista meghatározása szerint valójában még csak nem is osztály, hanem csupán rétegek konglomerátuma, melynek tagjait kétségkívül „az eredet, érdek és tudat számos szála fűzte össze – legalábbis a monopolizációs imperializmus kibontakozásáig.”²⁶

Ma már alig érthető, hogy miért tagadja meg Hanák az osztályként való létezését egy olyan társadalmi tömbtől, melynek tagjait „az eredet, érdek és tudat számos szála fűzi össze egymással”; ha másért nem, talán azért, mert Marx vonakodott kettőnél több osztályt feltételezni a kapitalizmusról kialakított víziójában, márpedig a „középosztály” önmagában nem tölti ki a burzsoázia osztályának teljes terjedelmét; az annak csupán része, de nem a burzsoázia maga mint olyan. De ez most nem is érdekes. Fontos viszont, hogy a magyar „középosztály” Hanák szemében másmilyen alakulat, mint annak nyugati párja. Két szempontból különbözik tőle élesen: egyrészt feudális eredete okán, másrészt azért, mert gazdasági helyzetét tekintve hanyatló, süllyedő tendenciát képvisel. Kivált azért is, mert Hanák középosztályon lényegében a nemesi eredetű, a *bene possessionati* csoportosulást érti, amely idővel átalakul dzsentrivé modern polgári társadalmi körülmények között. S mi vajon a dzsentri? „Az anyagi viszonyai, foglalkozása, pártállása szerint különböző helyzetű dzsentrit a nemesi származás, a történelmi »rokonság«, gyakran a szorosabb-lazább atyafiság, az alapvető érdekek, a tudat és az életforma közössége fűzte össze.”²⁷ S mindez, teszi hozzá Hanák, az állami és a helyhatósági (közigazgatási) bürokrácia helyét is kijelöli számára, mint egyedül elfogadható egzisztenciát. Ami magát a tisztán polgári középosztályt illeti, történészünknek éppoly lesújtó róla a véleménye, mint volt Marczalinak, lévén, hogy „heterogén összetételű”, „fiatal”, „gyenge”, vagyis „vékonyerű”²⁸; sőt, a nagypolgárság sem törekedett szerinte bármiféle önállóságra, szuverén szerep betöltésére. A hivatalnok-dzentri – vonja meg Hanák a mérleget – minőségi téren semmit sem tett hozzá ahhoz a középosztályhoz, amely úgyszólván uralta a politikai életet és a közvéleményt.

Megnézve, hogy milyen szakirodalmi előzményekre alapozva képviseli Hanák röviden összefoglalt elgondolását, azt találjuk, hogy néhány századfordulós pamflet szerzőjének (Lippay Zoltán, Sajnoczy [Horváth Imre], Kozma Andor, Beksics Gyula, Szücsi József) és számos akkori, majd két

25 HANÁK 1962. 24.

26 HANÁK 1962. 24–25.

27 HANÁK 1962. 31.

28 HANÁK 1962. 34.

háború közötti szaktudósnak (Concha Győző, Láng Lajos, Szende Pál, Rácz Gyula, Szekfű Gyula, Weis István, Lakatos Ernő) és esszéistának (Németh László) a megnyilatkozásán kívül sem Marczali, sem Hajnal, de még Bibó István sem szerepel bevallott szellemi kútforrás között. Jóllehet több vonatkozásban olykor velük egyező módon ragadja meg az 1945 előtti magyar társadalom strukturális mibenlétét. Anélkül, hogy használná a rendiség kifejezést, voltaképpen a rendi idők strukturális maradványainak a továbbélését emeli ki, mint a modernizáció fő rendező elvét és egyúttal annak gátját.

Hanák érdemben később sem módosított, legföljebb egy-két mellékes ponton finomított ekként megfogalmazott társadalomképén, ami idővel kánonná emelkedett, hogy minden különösebb kritika nélkül egyetemlegesen irányadónak bizonyuljon a történészek és a szociológusok számára egyaránt. Olyan hatásos koncepció lett belőle, hogy még egy, a hetvenes években Párizsban franciául megjelent társadalomtörténeti munka magyar származású két szociológus szerzője is teljes mértékben magáévá tette a zsidó asszimiláció tág kontextusaként szolgáló magyar társadalom megjelenítése során.²⁹

A témát illető történész diskurzusnak új irányt szabott az e sorok írója és Kövér György tollából kikerült első társadalomtörténeti szintézis, ahol a dzsentrire fókuszáló társadalmi képlet, valamint a rendi maradványoktól terhelt magyar társadalomfejlődés akkor közkeletű képzetét másfajta megítélés váltotta fel.³⁰ De erről legyen elég ennyit elmondani!

A rendiség mint továbbélő jogi norma

Hajnal István történetiszemlélete visszhangzott akkor, midőn Tóth Zoltán kijelentette: „*a polgári társadalomszerkezet a késő feudális rendi szerkezetből folyamatosan, igen jelentős mértékben annak szervezeti elveiből építkezve alakult át; beleértve a folyamatosságba a késői, 16–18. századi rendiség individualizáló tendenciáit.*”³¹ Tóth határozottan szakított tehát a magyarországi modernizáció – felvilágosodásból eredő – liberális kritikájával, amely annak állítólagos visszasságait a rendi archaizmusok strukturális folytonosságára vezette vissza, ahogy azt Hanák Péter rekonstruált írása is jól példázza. Tóth kilépett ebből a körből, konstatálva, hogy: „*a polgári osztálystruktúrájának is van rendi szerkezete,*” amely azonban egyáltalán nem anomália, hanem természetes fejlemény.³² Ez így Hajnal elképzelésével harmonizál, melyet a saját esetére alkalmazva ekként fordított le magának Tóth: „*A magyar rendiség (...) az egyházak hierarchiájának megfelelő szignifikáns belső rendi és osztályszerkezeti különbségeket hordozó felekezeti tömbökben lépett a polgári osztálytársadalom küszöbére. Ezeknek a felekezeti etnikai tömböknek az osztálytársadalma lett olyan, mint a rendisége volt – a Hajnal István-i fogalmazást*

²⁹ A könyv kései magyar kiadása: KARÁDY – KEMÉNY 2023.

³⁰ GYÁNI – KÖVÉR 1998.

³¹ TÓTH 1991. 15. Kiemelés az eredetiben.

³² TÓTH 1991. 15.

átfordítva”.³³ Ugyanakkor nemcsak az egyház mint afféle rendi strukturális képződmény tovább élő történetisége szól Tóth szerint mellett, hogy a rendiség változatlanul domináns tényező, miközben már a polgári jogegyenlőség és az individualizáció szabja meg az élet rendjét. Azt, hogy „*a rendi struktúra rendszerként épül tovább a polgári korba* (sic!)”, és mintegy láthatatlanul hatással van az individualizált életformára is, a weberi értelemben vett rendies viselkedésszociológiai belső meghatározottságokon túl a jogi norma kényszere is garantálja. Tóth ez utóbbi számbavételével támasztja alá elképzelését, miszerint a polgárosodás beindulásával sem enyészett el a rendiség átható struktúraképző befolyása. Így, és ennek jegyében konstatálja tehát, hogy a plurális rendi szerkezet az egyén társadalmi státusának változatlanul elengedhetetlen vezérlő elve marad. Miért is? Nem másért, mert ezután sem szűnik meg az egyén alattvalói státusa, amelyet az állampolgári státus jogi formulája sem számolt fel maradéktalanul; ugyanezt példázza – felekezeti téren – az is, hogy fennmarad a keresztény és a nem keresztény egyházak közötti jogi egyenlőtlenség, végül a nemesség (kivált a főnemesség) a polgári jogegyenlőség kimondása után sem veszti el végérvényesen és teljes mértékben korábbi rendi előjogait. Ráadásul, fűzi tovább a szót történésünk, a foglalkozásstatisztika fogalomrendszerével leírt társadalom képzete sem tűntethette el „*a barokk kor óta kialakult csoportok (rendi osztályok) valamikori rendi-jogi hierarchiában elfoglalt helye*” révén érzékelt minőségi pozíciókat, az azok fontosságába vetett közmeggyőződést.³⁴

Tóth ezzel intézi el azt a kérdést is, hogy miért volt annyira korlátozott – a liberalizmus korában – a politikai választójog társadalmi bázisa, és miért magas az állami bürokráciában való elhelyezkedés presztízse a nemesi eredetű középosztály tagjai számára; ez felel továbbá azért is, hogy zavartalanul tovább élhetett az úrias viselkedésmód és habitus az eltérő társadalmi rétegek egymásközi érintkezésében. Mindez, persze, akár még igazolható is az ilyen és hasonló elméleti posztulátumokkal, egyáltalán nem tisztázott azonban, hogy milyen súlya volt vagy lehetett az adott időben mindennek a társadalom alapvetően mégiscsak polgári jogelvek és piaci gazdasági struktúrák által megszabott rendjében; ahogy az is homályban marad, hogy milyen változások történtek ezen a téren az idő előrehaladtával. Tóth felettébb statikus képben rögzíti tehát a rendi struktúráknak, mint rendszeralkotó erőknak az általa feltételezett közvetlen és nagy hatását a polgári életvilágra, befolyásukat a jogi-normatív előírásokra; ezért sem számol érdemben a két külön strukturális rendezőelv kölcsönhatásával. Holott ez legalább annyira fontos kérdés, mint annak tényként való tálalása, hogy a történetiség szüntelenül jelen van a mindennapi életben. S persze arra sem derül fény ezúttal, hogy mi volt a tényleges funkciója mindeme archaizmusoknak a modernség

³³ Tóth 1991. 23. A kérdés bő kifejtéséhez vö. Tóth 2000. 67–116.

³⁴ Tóth 1991. 18–19. A statisztikai fogalomalkotás rendies kötöttségének ezt az elképzelését később monográfiában is kifejtette: Tóth 2015.

folyamatosan kibontakozó világában, amelyeket „*az átalakulás liberális kritikája retrográdnak, a nem liberális konzervatív irányzatok destruktív vonásokként*” azonosítottak. Márpedig ennek a kérdésnek a mellőzése ugyancsak megnehezíti a történeti értékelést, és csak egy látszólag értékmentes ítélkezés lehetőségét kínálja, amely azonban kilúgozza a fejlődés fogalmát. Valójában persze itt sem beszélhetünk bármiféle értékmentességről, ezt Hajnal történetiszemlélete maga is jól példázza: Hajnalnak a „gépkorszak” modernitása iránti ellenszenv, a tőkés fejlődés *okszerűségét* kárhóztató felfogása vitathatatlanul értéktelített (és ebben az értelemben elfogult) történetiszemlélet megnyilatkozása.³⁵ Nem kívánunk most elmélyedni Tóth koncepciójának bírálatában, melyet csak annak az érzékeltetése végett mutattunk be, hogy mi módon éledt fel Hajnal rendiség-fogalma a kortárs történetírásban.

A mindenható „utórendiség”

A falusi agrárvilág elmaradottságát kárhóztató szociográfus szerint a „*mai falu – mint település és mint társadalom – még túlságosan is (...) a réginek, félf feudális parasztfalunak maradványa*”.³⁶ Nem véletlen, hogy szerzőnknek fenemód tetszik Pach Zsigmond Pál elkanyarodás-elmélete, amelyben modern kori történelmünk fő magyarázó elvére lel rá. Mint írja: „*a szóban forgó »elkanyarodás«, a késői feudalizmus, a »második jobbágyság« kialakulása és megszilárdulása: a magyar történelem sorsdöntő folyamata volt. Ekkor és ezzel formálódott ki a hazai gazdaságnak-társadalomnak az a struktúrája, mely alapjában meghatározta (szorosan véve 1945-ig) történelmünket.*”³⁷ Érdekes, hogy Hajnalt a mesterei közt tudó Márkus nem a hajnali rendiség-fogalmat teszi magáévá, hanem azt a Pach és mások által is hangoztatott, a nyugattól való eltávolodásunkat magyarázni hivatott elképzelést vallja, amely a posztfeudális korban makacsul továbbélő rendi hagyományokban jelöli meg hátramaradottságunk fő okát.

Márkus utóbb összefüggő történelemképpé dolgozta ki a csíraformában korábban már ecsetelt elképzelését, melynek hívó szava az *utórendiség*. Ez a terminus egy „*kerek szisztémát*” hivatott kifejezni, amely 1867 és 1945 között regnált hazánkban.³⁸ Az utórendiség – Márkus megítélése szerint – olyan „*belső logikával bíró szerkezet*”, amelynek „*öntörvényű statikája és dinamikája volt*”. Márkus a fogalmat így definiálja: „*»Utórendiségen« tehát a társadalmi együttlétezés és tagozódás egyfajta rendjét értjük, melynek gazdasági szféráját már alaposan átdolgozta a kapitalizmus, amelynek már létezik polgári alkotmánya, vannak erőteljes polgári elemei és sajátosságai – éppen ezért »utó« –, de amelyben meghatározó szerkezeti elemként vannak jelen rendi eredetű és*

³⁵ Vö. GYÁNI 2024. 144–145.

³⁶ MÁRKUS 1971. 199.

³⁷ MÁRKUS 1971. 14. Kiemelés az eredetiben.

³⁸ MÁRKUS 1991. 1–23.

*rendies jellegű privilégiumok.*³⁹ S ezeknek a kiváltságoknak az a funkciója, hogy fenntartsák az úriság társadalomszervező hatalmát. Az állami hatalom új rendje is ezt szolgálja: „*a társadalom e tagozott rendjét, tehát a privilégiumok hierarchiáját stabilizálja, védelmezően körülbroncsozza és intézményesíti az utórendi politikai rendszer.*”⁴⁰

A 17. századig visszavezetett „rendi előzmények” felvázolása után a nyugatitól némileg eltérő magyar rendi nemesség tartja hatalmában a társadalom egészét, s ez a helyzet 1867 után sem szűnt meg. Következésképpen: „*A polgári színezetű rendszer, amit [a reformer nemesség] meghonosodni segít, ennél fogva maga is a rendiségnek immár nem alkotmányos, ám szokásjogok szövetségével védett, társadalmilag rögzített folytatása lesz.*”⁴¹ A nemesség mint utórend szabja meg tehát szerinte a polgárosodás menetét és annak jellegét, míg a tisztán polgári elem a nemességbe olvadva, helyesebben abban feloldódva válik azzá, amilyen sors egyáltalán juthat neki ebben az utórendi polgári színezetű amalgámban. Mi teszi mindezt lehetővé, sőt szükségszerűvé? Elsősorban az, hogy a polgári jogegyenlősítés a jogkiterjesztés formájában valósult meg, és erre is csak fokozatosan került sor. Következésképpen: „*Ez a berendezkedés nemcsak továbbra is rendies rétegződést őrizte, hanem a rendies alaprétegek közt létező hierarchikus viszonylatokat is.*”⁴² A képlet fő strukturális biztosítéka, hogy a polgárosodás döntően agrárviszonyok közt ment végbe, ami egyúttal tartós strukturális adottsága is a magyar gazdaság- és társadalomfejlődésnek egészen 1945-ig. Ez így azt jelenti, hogy az utórendi fejlődés keretei között „*két semmiképp nem polgári alapforma: az úri birtok és a parasztgazdaság*” volt a meghatározó.⁴³ Ezek azonban nem tisztán piaci entitások, hanem határozottan rendi, vagy rendi eredetű és rendiesnek maradó tevékenység színterei. „*Éppen e földhöz kötött úri és paraszti életformák őrzik tovább az évszázados rendiség beidegzett tartalmait és kölcsönös viszonylatait.*”⁴⁴ Mindebből logikusan adódik, hogy a nemesség, mint utórend a saját hitbizományaként tekint az országra, „*bármit írt is elő a polgáriasra változtatott jogrendszer.*”⁴⁵ Ezt a metaforát Márkus némileg szintén túlzónak találja ugyan, ezért inkább „*hitbizományféleségről*” (!) beszél, amin azt érti, hogy „*az állam ennek az előjogosan (sic!) kisajátított »birtokállománynak« is, a rajta élő népnek is »gazdája«, hivatali apparátusa pedig magától értetődően a parancsoló és gondoskodó fensőbbség szerepét tölti be.*”⁴⁶

A közhivatal úri stallummá tételét jól kiegészíti a társadalom kasztosodása, melyet az „*emberek intézményesített rangsorolása*” biztosít. „*A rendi*

³⁹ MÁRKUS 1991. 1. Kiemelés tőlem – Gy. G.

⁴⁰ MÁRKUS 1991. 1.

⁴¹ MÁRKUS 1991. 7. Kiemelés az eredetiben.

⁴² MÁRKUS 1991. 9.

⁴³ MÁRKUS 1991. 9. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁴ MÁRKUS 1991. 10.

⁴⁵ MÁRKUS 1991. 11.

⁴⁶ MÁRKUS 1991. 12.

rangsor, vele a társadalmi besorolás és az ehhez képest való kezelés mindennapi gyakorlata természetes örökségként jött át az utórendiségbe”.⁴⁷ Ez így a nem teljesítményelvű, hanem a születési jogcímekhez kötött értékelési rend egyeduralmát jelenti az adott esetben, amely urakra és nem urakra osztja fel a teljes társadalmat. Ennek a soknemzetiségű (dualizmus kori) magyar társadalomban egy határozottan etnikai vonatkozása is létezik, nevezetesen, hogy egyedül a nemzet magyarként számba vett tagjai rendelkeznek úri jelleggel, a többi nemzetiséget, hierarchiába rendezve, legfőljebb csökkent mértékben fogadja el a mértékadó társadalom önnön úri mivoltjában.

Ez a fajta utórendiség, mivel egy számára ellenséges – mert polgári – belső és külső környezetben érvényesíti az uralom és a hatalom iránt támasztott történeti jogcímét, kifejezetten defenzív alakulat. *„Az utórendiség mint társadalmi és politikai rendszer ’67 utáni kijegecedése óta, végig, századunk [a 20. század] közepéig védekező állásban volt, mi több maga volt a passzív és aktív védekezés erőrendszere.”*⁴⁸

A második világháborút követően szinte nyomban megsemmisültek az utórendiség hazai alapjai, miután az ország iparosodott, és oda lett *„a kelet-európai úriság és úri szupremácia széles parasztbázisa”*, és végül a régi-utórendi értékelési rangsor sem élt tovább. Viszont, teszi hozzá Márkus a rendszerváltás utáni első években megjelent írásában, manapság mégis csak van *„valami halovány esélye az utórendiségfélének”* arra, hogy restaurálódjék. *„Miképp? Az állam kézbe kerítése és az állami hierarchia úri-kisúri át- és újrāépítése révén.”*⁴⁹ Hiszen, emlékeztet rá a szerző, az utórendiség egyik fontos alkotóeleme az állam rendi-utórendi kvázi-hitbizomány jellegű működése. S ez az, ami hozzájárulhat az utó-utórendiség és egy úrias stílusú etatizmus újraéledéséhez.

Márkus itt vázolt társadalom- és történelemképe számos elemében emlékeztet bennünket Hajnal és kivált Erdei korábban már ecsetelt felfogására a rendiség és a modernitás kapcsolatát illetően, bár semmiképp sem azonos velük. Ugyanakkor határozottan visszaköszön benne Marczali koncepciója az úriság iránti változatlan történeti igény fenntartására anélkül, hogy a szerző vélhetőleg ismerné Marczali vonatkozó írását.⁵⁰ Ugyanakkor csak nyomokban emlékeztet a Hanák-féle „félcsípejű” polgárosodás koncepciójára, valójában nagyon is eltér attól, lévén, hogy az utórendiség fogalma, mint domináns rendszeralkotó elem nemcsak afféle maradvány vagy „rendi csökevény”, hanem a hosszú időtartamon töretlenül átvivő folytonos szervező erő a magyar történelem során. A nagyívű elképzelés történetírói eszközök-

47 MÁRKUS 1991. 14.

48 MÁRKUS 1991. 17. Kiemelés az eredetiben.

49 MÁRKUS 1991. 22. Kiemelés az eredetiben.

50 Egy nem sokkal korábbi, szintén ebbe a témába vágó írásának a végén megvallja, hogy *„társadalomtörténeti szemléletemet egykori egyetemi mesterem, Hajnal István, a parasztság európai fejlődését illetően Erdei Ferenc, később Bibó István, újabban Szűcs Jenő befolyásolta leginkább”*. MÁRKUS 1989. 44. Marczali tehát nem szerepel a listában.

kel való igazolása ugyanakkor sok kívánnivalót hagy(hat) maga után, amelynek a részleteire azonban most nem térhetünk ki. Mindenesetre a koncepció jól beleillik a diskurzusok azon hosszabb sorába, amely szüntelenül állítja és értelmezi (valójában kárhóztatja) a történetiségnak a „nagy átalakulás” folyamatán belüli relevanciáját.

Kifejezetten ez utóbbi célt tűzi maga elé a szintén nem történész, és inkább elvont történetelméleti fejtegetésekbe bocsátkozó Vitányi Iván, aki ugyanakkor teljes mellbősséggel vallja, hogy máig sem legyűrt elmaradottságunk egyik lehetséges oka „a feudalizmus továbbélése”. A mindenfajta konkrét történeti érvet és gondolatmenetet nélkülöző fejtegetései során a szerző végül meglehetősen bizonytalanul foglal állást abban a kérdésben, hogy mennyire kell komolyan venni ezt az állítólágos történeti kontinuitást. *„Nem állítom azt, hogy egészséges, szerves fejlődésünk akadályai mind egyenes vonalúan a feudalizmus hatásából származnak, azt azonban igen, hogy összefüggnek vele.”*⁵¹ A megfogalmazás érezhető ingatagsága legalábbis kétségeket támaszt a könyv címében foglalt kijelentés sugalmazott magabiztossága iránt, miszerint a *mai* (a 2010-es évekből) Magyarország sajátosságait az állítólág továbbélő feudalizmus pusztá ténnyével meg lehet magyarázni.

A „rendi szocializmus” mint fogalmi iránytű

Ennél jóval szerényebb célokat tűzött maga elé a hazai szociológiai diskurzus, ahol egyébként – Erdei fellépése óta – mindig nagy volt a keletje a kettős társadalom fogalma révén gyökeret vert felfogásnak. E koncepció értelmében a modern kori magyar társadalom – legalább fele részben – afféle feudális utóképződmény.⁵² Az érintett szociológiai beszédmódba kétségkívül új szint hozott Szabó Márton elegáns és szofisztikált megszólalása, aki közvetlenül Max Weber gondolati indíttatásának engedve jelentette ki: *„a rendiség (...) meghatározó, de nem kizárólagos jellegzetessége volt negyvenöt utáni történelmünknek. A tőkés-polgári fejlődés hatalmi és ideológiai elutasítása ugyanis nem jelentette tényleges eltűnését. (...) A rendies és a polgáris viszonyok egyidejű jelenléte azonban nem egymástól élesen elkülönülő, hanem egymást átható struktúrákat jelentett.”*⁵³ A Márkus által közreadottakkal egy időben megszólaló politikatudós Szabó ellentmond tehát a szociográfus történeti víziójának, azt állítva, hogy a rendiség mint társadalomszervező strukturális erő a Horthy-kor letűnte után is változatlanul nagy hatást fejt ki. A szorosan vett magyar történeti referencia tekintetében Szabó úgyszintén Erdei idézett koncepciójához tartja magát, viszont ő sem tud sem Marczaliról, sem Hajnalról.

---

⁵¹ VITÁNYI 2012. 132.

⁵² Erről és a nyomában kerekedett szociológiai és közgazdasági diskurzusról lásd GYÁNI 2011. 82–86.

⁵³ SZABÓ 1991. 28. Kiemelés az eredetiben.

Szabó a „szocializmus” társadalmi rendszerét állítólag mélyen átható rendiségben nem a „középkor” feléledését, nem annak a folytatódását fedezi fel, hanem olyan huszadik századi új jelenségként láttatja azt, amely a weberi fogalomalkotásnak képezi a tárgyát. Ez a fajta rendiség, amely a polgárosodást magát is megszabta, leginkább azokban a struktúrákban és intézményekben, valamint életformákban és gondolkodásmódokban mutatkozik meg, amelyek – hivatalosan – a szocialista jelleget lennének hivatva kifejezni. Az itteni jelenlétük azonban nem állandó. *„A negyvenes évek végén lejátszódott fordulat pár év alatt »új középkort« teremtett, és későbbi történelmünk ennek fellazulása, a polgári vonások térnyerése volt.”*⁵⁴

Az idézetből kiviláglik, hogy Szabó megítélése szerint az 1945, vagy inkább az 1949 utáni ún. népi demokratikus, tehát a szocialista (vagy kommunista) gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedésben semmi sem utal a tisztán szocialista jellegre, lévén, hogy a „középkori” rendiség és a modern kori polgári-tőkés struktúrák változó arányú keverékét mutatja: *„a magyar társadalom az elmúlt évtizedekben is megőrizte rendies karakterét, (...) a »szocializmus« neve alatt újratermelődtek a modernizációt akadályozó elemek és viszonyok, miközben pro forma és jogilag (alkotmányosan) ez már nem volt rendi társadalom.”*⁵⁵

Mi bizonyítja szerinte mindezt? Mindenekelőtt a káderbürokrácia jelensége, a „rendi szocializmus támasza és talpköve”, amely a rendi és a modern vonásokat elegyíti magában, és amely önálló oktatási rendszert is létrehozott (ez a pártiskolák rendszere), amellyel biztosította az utánpótlását. Szintén ide tartozik szerinte a káderelit (a nómenklatúra) megannyi „rendi” kiváltsága, amely a feltétlen hatalmi monopólium fenntartásán túl, egy sajátos életformára teszi képessé annak tagjait. Ugyanezt a képet mutatja az elit „önideológiája” is, amely a nómenklatúra hatalmát hivatásrendi feladatként értelmezi, mely legitimációs elv az ún. forradalmi küldetés missziójának a betöltésére szemelte ki a szóban forgó réteget. További bizonyítékként szolgál Szabó számára eme tézise igazolásához, hogy a szocializmusban nem létezett, egyszerűen nem létezhetett a szabad munkavállalói státus fogalma,⁵⁶ és a rá épülő személyes autonómia sem, mint ahogy mind a magántulajdon, mind pedig a valóságos közösségi tulajdon szintúgy mellékes szerepet játszott az újratermelési folyamatban. A szocialista nyilvánosság szerepében a premodern (vagyis a rendi időknek megfelelő) *reprezentatív* nyilvánosság dominált (á la Habermas), és természetesen nem az öntudatos állampolgár, hanem az alattvaló kíváncsú (kikényszerített) magatartása töltötte ki a szocializmus nyilvános és magánéleti terét egyaránt. Mindennek a raciónalis ideológiai igazolás helyébe lépő mitikus világkép és világmagyarázat felelt meg, amely a rossz és a jó abszolút ellentétére szűkítette le a világról

⁵⁴ SZABÓ 1991. 28.

⁵⁵ SZABÓ 1991. 28.

⁵⁶ Ezt a tézist utóbb alaposabban is kidolgozta: SZABÓ 2007. 151–171.

alkotható fogalmi rendet. S bár idővel ebben a miliőben is némileg teret nyert a polgári értékrend és viselkedési minta, ugyanakkor a „*polgárosodás folyamata hazánkban (...) csak »részpolgárosodás« volt. Főleg a gazdasági tevékenység meghatározott területeit érintette, ezt is korlátozottan, de nem terjedt ki a politikai életre és a politikai intézményekre. A részpolgárosodás azonban tömeges volt, minden engedményre emberek tömegei reagáltak kedvezően. Ám tényleges polgárok alig léteztek, (...) az emberek csak részben voltak, illetve lehettek polgárok [...], és a] tényleges polgár (...) persona non grata volt, akár vállalkozóként, akár szabad választóként próbált felbukkanni.*”⁵⁷ Így fest tehát Szabó előadásában a szocializmus kori „újrendiség” és „refeudalizmus”, amihez külön eszmei igazolás és öntudat járul még; ez lenne az ún. „hierarchikus tudat”.⁵⁸

Az ismertetett eszmefuttatás megértő befogadóra lelt a későbbiekben Horváth Gergely Krisztián személyében, aki Szabó tanítását magáévá téve, s egyúttal Tóth Zoltán hű eszmei követőjeként is bizonyítottanak véli, hogy a szocializmus telítve volt rendi attribútumokkal.⁵⁹ Zavaróan hat ugyanakkor, hogy Horváth egyszerre teszi magáévá a weberi viselkedésszociológiai fogalomalkotást, valamint a történeti rendiség továbbélő strukturális örökségét illető tézist, melyet szintúgy Erdei kettős társadalom néven számon tartott felfogásából eredeztet. Ezzel pedig akaratlanul is eltávolodik Szabó eredeti felfogásától, mely szerint nem a „középkori” rendiség élt tovább a szocializmusban, hanem egy vele gondolatilag analóg újrendiség jelentkezett itt erőnek erejével. Amikor Horváth egyszerre látja érvényesülni a közeli múltban a történeti és a szociológiai rendiséget, mint strukturális rendezőelvet, amelyhez az orosz-bizánci keleties struktúrák szocializmusbeli jelenlétét is hozzárendeli bizonyítékként (!), hogy ezzel növelhesse a rendiség úgymond átható erejét, tisztázatlanul hagyja ezen egymástól elütő szemléletmódoknak az egymáshoz fűződő viszonyát. Az így előálló szemléleti eklekticizmus (vagy inkább gondolati káosz) egyaránt arra szolgál számára, hogy a lehető legkeményebben elítélhesse azt a társadalmi berendezkedést, ahol a rendiség és a kommunista eszme „világi gyakorlata” állítólag különösen szorosan összefonódott egymással. Gondolatmenete így inkább csak ideológiakritikaként hat. Tétele történeti bizonyításához egyébként főként Majtényi György *egyetlen* könyvét, az abban előadott empirikus mondanivalót hívja segítségül, amely a Kádár-kori uralmi elit életmódját ecseteli egynémely vonatkozásban (legrészletesebben a vadásztársaságok históriájában elmélyülve).⁶⁰

Horváth elsőként leszögezi, a rendiség valójában örök fejlemény, hiszen „*a rendiség »nem maga a múlt« (azaz egy korszak), hanem bizonyos történeti örökség, »társadalomszerkezeti műveltségünk egyik, a többtől jól elkülöníthető rétege« [...], amiből szintúgy] következik, hogy a rendiséget nem felváltja a pol-*

⁵⁷ SZABÓ 1991. 36. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁸ SZABÓ 1984. 28–37.

⁵⁹ HORVÁTH 2021. 72–87.

⁶⁰ MAJTÉNYI 2009. Horváth, tévesen, 2010-re datálja a mű megjelenését.

*gári kor, hanem a polgári kort célszerű olyan időszaknak tekinteniünk, amikor a korábban csak a pozitívan privilegizált rendekre kiterjedő előjogok fokozatosan mindenkire kiterjednek.*⁶¹ Horváth meglepő következtetése, hogy ez képezi tehát a rendiségben gyökerező kontinuitás ékes bizonyítékát. A szerző okfejtéséből nem derül ki azonban, hogy miként élhetett tovább *zavartalanul* a rendiség azután, hogy a lényegét felszámolták, azt tehát, hogy a jogok teljességét csak egy bizonyos kisebbség (a nemesség) élvezheti. Márkus István, korábban láttuk, ezt egyebek közt a *jogkiterjesztés* fogalmával (és más tényezőkkel) magyarázta – amire egyébként Horváth maga is utal – jóllehet ő nem gyömszőli a modernitás kialakulóban lévő rendszerét és további formai változatait valamiféle utórendiség fogalmába, mint Márkus. Márpedig egy ilyen, Márkus által mégis csak konceptualizált megoldás hiányában érthetetlen a rendiség feltételezett továbbélése és a megannyi új strukturális fejlemény dacára megőrzött állítólagos hegemoniája. Horváth egyébként, úgy tűnik, nem ismeri Márkus szóban forgó eszmefuttatását.

Horváth valójában maga sem tudja eldönteni, hogy a szocializmus állítólagos rendisége, melyet teljes mértékben Szabó gondolatmenetét reprodukálva mutat be, az időbeli folytonosságot tanúsító történeti struktúrából fakad, vagy olyasvalami, amelyet annak idején már Weber is körvonalazott. Ez utóbbi értelmében a rendiség *„univerzálisan jelen van az emberi társadalmakban, s minden olyan esetben az eltérő rendi helyzeten alapuló megkülönböztetésről beszélhetünk, amikor egy-egy csoport vagy közösség a másokétól eltérő életvitelén (fogyasztásán) keresztül építi fel az identitását”*.⁶²

A szerző, hogy tovább fokozza a szemléleti zűrzavart, kijelenti (majd a dolgot magát részletezi), hogy: *„A pártállam működése párhuzamot mutat a keleti feudalizmussal”*.⁶³ Ennek megfelelően úgy beszél a rendi szocializmust kiteljesítő államosításról (a magántulajdon állami konfiskálásáról), mint a török szpáhíbirtok-rendszerrel (!) analóg fejleményről, mondván: az valójában egy afféle *„informálisan szerveződő »szocialista hűbértulajdon«*”. Ezen pedig az értendő szerinte, hogy egyedül a vezető személyes hajlama és képességei szabják meg a hatalom gyakorlásának adott módját. Nem világos ugyanakkor, hogy mi köze van az államosított tulajdonnak a rendi eredetű földbirtok azon fogalmához, ami történetesen *nem* állami hűbértulajdon, még ha eredetileg királyi adomány képezte is annak forrását. A *történeti rendiség* adott körülményei között a rendi jogosultságokkal felruházott magánemberekhez kiosztott tulajdonforma tartozott, olyasmi tehát, amin részben a nemes földesúr, részben a jobbágy osztozott egymással. Továbbá kifejezetten félrevezető azt sugalmazni, hogy a szocializmus mint politikai, hatalmi rendszer intoleranciája a „felvilágosult önkényurak” (?) által gyakorolt hatalomra emlékeztet. S hogyan kapcsolódik mindez a szoros értelemben vett rendi-

61 HORVÁTH 2021. 73.

62 HORVÁTH 2021. 76.

63 HORVÁTH 2021. 83.

séghez, amely valójában egyfajta hatalmi és uralmi decentralizációt jelentett a maga idejében? Ezt a helyzetet az ún. rendi dualizmus újkorra datált fogalmával szokták leírni. S mi köze van vajon a bizánci ortodoxiának, valamint az ún. keleti feudalizmusnak (?) ahhoz az annak idején Magyarországon is érvényben volt európai rendiséghez, amelynek a visszfényét véli Horváth megpillantani a szocialista nyilvánosság és politikai közélet képletében?⁶⁴ Egyáltalán: mi végre mossa össze ez a *történész* képzettségű szerző a rendiséget az etatizmussal, melyek soha, még a (késő)középkori viszonyok között, tehát az abszolutizmusok korában sem váltak soha eggyé egymással. A „rendi állam” egykor még bevett fogalmát a történetírás manapság egyre sokasodó jogos kritikával illeti, és a fogalmat magát lényegében el is veti.⁶⁵

Mindezek tükrében az egyébként történetírói szándékkal megfogalmazott „rendi szocializmus” fogalom aligha tekinthető többnek bizonytalan lábakon álló merő spekulációnál, még ha Horváth ennél mélyebb analitikus értelmet is kíván kölcsönözni eme felvetésének.⁶⁶ Ráadásul a szerző egyéb írásaiban súlyos bírálattal szokta illetni a kommunista modernizációs projekt erőszakkal párosuló törekvését, amely – megítélése szerint – a paraszti magántulajdon felszámolásában kulminált. Mint egy helyen írja: „*A rendi agrártársadalom és az ahhoz társított elmaradottság lenyomatát még a 20. század közepén is magán viselő Kelet-Európában a marxista ideológia kérlelhetetlensége miatt a haladás, modernizáció víziója összekapcsolódott a szükségyszerűséggel*”⁶⁷, és ez így egyben kellő igazolást adhatott a rendi világ kérlelhetetlen felszámolására. Most akkor a szocializmus modernizált, vagy csupán a rendi múltat éltette tovább, amely egyaránt szerzőnk rosszállását váltja ki. A rendiség mint a történetiség strukturális (és kulturális) letéteményesének ilyen önkenyes (szakszerűtlen) és összevissza fogalmi használata senki számára sem teszi különösebben vonzóvá magát a koncepciót.

Végző

Marczali és Hajnal rendiséget illető történeti felfogása a főleg Hajnalra történő időnkénti hivatkozások ellenére sem igazán formálta érdemben azt a diskurzust, amely a rendi múlt többnyire bírálattal illetett sorsdöntő hatását emeli ki modern kori fejlődésünk folyamatában. Azt tekintve sincs teljes egyetértés e felfogás egyes szószólói között, hogy mikor ért véget ez a strukturálisan olyannyira meghatározó múlt (és véget ért-e már egyáltalán), illetve mennyire volt vagy lehetett átható annak jelenléte a mindenkor jelenben: vajon csupán káros maradványként befolyásolta a fejlődést, vagy

⁶⁴ Jellemző, hogy a diskurzus nem is feltétlenül történész képviselői viszont olykor nagyon is tudatában vannak az európai és a nem európai (az ún. keleti) rendiségek alapvető különbségeinek. Vö. MÁRKUS 1989. 25–44.

⁶⁵ PÁLOSFALVI 2020. 135–182.

⁶⁶ Horváth érveléséhez és a hozzá fűzött remélt hasznához lásd HORVÁTH 2021. 84–86.

⁶⁷ HORVÁTH 2022. 818.

többnyire megszabta, mert magához hajlította, és ezzel elkorcsosította a modernitás erőit. S ami itt a legfontosabb: a történeti rendiség élt vajon tovább többé-kevésbé zavartalanul, vagy olyasfajta rendiség nyilatkozik meg mind-ebben, amely minden történelmi korban fellelhető, és a legváltozatosabb rendszerek kötelékei közt képes hatni az integráció biztosítékaként? Kérdés továbbá az is, hogy ha a rendiség akár önnön történeti mibenlétében, akár a társadalmi szerveződés tisztán funkcionális eleme gyanánt fordul elő, akkor milyen egymáshoz a viszonyuk, és milyen értelmet kölcsönözhetünk elegyedésüknek? Ezeknek a kérdéseknek a tisztázatlansága vélhetően komolyan gátolja, hogy érdemben felmérjük a rendiség különbözőképpen értelmezett fogalmának rendszertani jelentőségét és pontos jelentését.

IRODALOM

- GYÁNI 2011   GYÁNI Gábor: Huszadik századi magyar társadal-
mak. In: *A mi 20. századunk*. Szerk. KOVÁCS KISS
Gyöngy – ROMSICS Ignác. Kolozsvár, 2011. 51–99.
- GYÁNI 2024   GYÁNI Gábor: Hajnal István történetírása – új
megvilágításban. *Korall* 25. (2024):95. 134–156.
- GYÁNI – KÖVÉR
1998   GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország tár-
sadalomtörténete a reformkortól a második világhá-
borúig*. Budapest, 1998.
- HAJNAL é. n.   HAJNAL István: Az osztálytársadalom. In: *Magyar
Művelődéstörténet. Ötödik kötet. Az új Magyarország*.
Szerk. DOMANOVSKY Sándor. Budapest, é. n.
163–200.
- HANÁK 1962   HANÁK Péter: A magyar „középosztály” fejlődésé-
nek problémájához. *Valóság* 5. (1962):3. 23–39.
- HANÁK 1988   HANÁK Péter: Magyarország társadalma a század-
forduló idején. In: *Magyarország története 1890–
1918*. Főszerk. HANÁK Péter. Budapest, 1988.
426–515.
- HORVÁTH 2021   HORVÁTH Gergely Krisztián: A rendiség tovább
élő öröksége a szocializmus évtizedeiben. *Hitel* 34.
(2021):2. 72–87.
- HORVÁTH 2022   HORVÁTH Gergely Krisztián: A magyar típusú je-
lenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből.
Történelmi Szemle 64. (2022):4. 805–824.
- KARÁDY – KEMÉNY
2023   KARÁDY Viktor – KEMÉNY István: *Zsidóság a ma-
gyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és után*.
Budapest, 2023.

- MAJTÉNYI 2009 MAJTÉNYI György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest, 2009.
- MARCZALI 1914 MARCZALI Henrik: Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon. Harmadik és utolsó közlemény. *Budapesti Szemle* (1914): 450. 343–354.
- MÁRKUS 1971 MÁRKUS István: *Kifelé a feudalizmusból*. Budapest, 1971.
- MÁRKUS 1989 MÁRKUS István: A hierarchizált ember és a többé-kevésbé autonóm ember. *Valóság* 32. (1989):5. 25–44.
- MÁRKUS 1991 MÁRKUS István: Utórendiségünk. Gyökerek és gyümölcsök. *Valóság* 34. (1991):5. 1–23.
- PÁLOSFALVI 2020 PÁLOSFALVI Tamás: Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. *Századok* 154. (2020):1. 135–182.
- SZABÓ 1984 SZABÓ Márton: A hierarchikus tudatról. *Valóság* 27. (1984):2. 28–37.
- SZABÓ 1991 SZABÓ Márton: A rendi „szocializmusról”. In: *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás*. Szerk. TÓTH András. Budapest, 1991. 27–36.
- SZABÓ 2007 SZABÓ Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall* 8. (2007):27. 151–171.
- TÓTH 1991 TÓTH Zoltán: A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás*. Szerk. TÓTH András. Budapest, 1991. 13–25.
- TÓTH 2000 TÓTH Zoltán: Távlati kép a történelmi parasztságról. In: *Magyar Néprajz nyolc kötetben. 8. Társadalom*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. Budapest, 2000. 67–116.
- TÓTH 2015 TÓTH Zoltán: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Budapest, 2015.
- VITÁNYI 2012 VITÁNYI Iván: *A feudalizmus továbbélése a mai Magyarországon*. Budapest, 2012.

The Notion of Estate in Marczali's and Hajnal's Thinking, and the Afterlife of the Concept

(Summary)

by Gábor Gyáni

Henrik Marczali in a study of him published at the outset of the 20th century discussed the changing role of the estate in the course of the overall Hungarian history. In terms of the modern era, he stated that its invariable continuity shapes negatively the process of capitalist development; and this manifests itself in the form that the nobility is gradually becoming a bureaucratic class.

István Hajnal several decades later also conceptualized the great role that the estate structural characteristics played in history from Antiquity through the Industrial Revolution. He, however, ascribed a positive role to the mature form of estate even in the developing potential of European modernity. Historians in the aftermath quite frequently discussed the problem of the surviving estate elements, when they found that it is that presumably accounts for the relative backwardness of modernity both in Hungary and Eastern Europe in general. They did it without knowing anything about Marczali's proposition and often misunderstood Hajnal's conceptualization. More recently even the Socialist (Communist) socio-political system has also been considered as consisting of many estate characteristics. It has not been clarified, however, that this might be outcome of the surviving historical estate patterns or follows only from the fact, that every social system gives some room for the existence of estate patterns as Max Weber held in his influential theorization.